

«Полацкія лабірынты»: беларускі нацыянальны міф у фальклорнай перспектыве

Гісторыя заўсёды была, ёсць і, напэўна, будзе спрыяльнай і ўрадлівай глебай для нацыянальнай міфатворчасці. Бо гісторыя, у адрозненне ад футурыстычных прагнозаў, заўсёды апелюе да таго, што ўжо адбылося, а г.зн. ужо спраўджана быццём у часава-прасторавай сістэме яго каардынатаў. Пры гэтым для спажыўца міфа апошні не ёсць фантазіяй ці выдумкай, але шчырай праўдай, ісцінай, якая не падвяргаецца сумненням. Як адзначыў вядомы філосаф Аляксей Лосеў, «міф — вельмі неабходная.., трансэндэнтна-неабходная катэгорыя мыслення і жыцця; і ў ім няма абсалютна нічога выпадковага, непатрэбнага, прыдуманнага ці фантастычнага. Гэта — праўдзівая і максімальна канкрэтная рэальнасць» [1, с. 24].

Пакідаючы ўбаку дыскусію пра палітычную і ідэалагічную прагматыку нацыянальнай гістарычнай міфалогіі, пазначым адзін прынцыповы момант. Нацыянальная міфатворчаць, як і «класічная» міфалогія архаічнай эпохі, заўсёды гаворыць менавіта пра першапрычыны і першападзеі, сутнасна важныя для сацыяльнага і культурнага станаўлення і самаўсведамлення не толькі племені, але і нацыі. Адсюль міфалагема «першага» з'яўляецца ключавой як у міфапаэтычнай карціне свету традыцыйнага грамадства, так і ў нацыянальнай гісторыі. Бо ў абодвух выпадках «першы сімвалічна азначае «пачатковы», «новы», «лепшы», «галюны», «важны», «шчаслівы»...[2, с. 674].

Полацку, як першаму гораду Беларусі, было наканавана стаць пастаянным прадуцэнтам нацыянальных міфаў і сімвалаў, сутнасна звязаных з міфалагемай «першага»: першы горад і незалежная дзяржава, першая княская дынастыя і мясцовая святая, першы храм і ўніверсітэт (Акадэмія), і, урэшце, першадрукар Францыск Скарына. Пры гэтым зусім не важна, што першыя гарады Францыі былі заснаваныя яшчэ старажытнымі грэкамі і рымлянамі, а да канца XV ст. у Еўропе ўжо налічвалася каля 9 млн. друкаваных кніг [3, с. 40], бо гістарычны міф ці сімвал абслугоўваюць перш за ўсё іх спажыўцоў. «Для прыхільнікаў пэўнай рэлігійнай традыцыі міфы — гэта атрыманая імі ў спадчыну праўда. Фальшывымі могуць быць міфы

іншых народаў, але не свайго» [4, с. 353]. І калі ў беларускай гістарычнай традыцыі Францішак Скарына надзяляецца ўсімі якасцямі культурнага героя, ушанаванне якога на нацыянальным узроўні апрадмечана помнікамі, назвамі вуліц і дзяржаўнымі ўзнагародамі, то, напрыклад, у расійскай візіі гісторыі славыты палачанін — усяго толькі заезджы літвін, кнігі якога палілі на вогнішчы як ерэтычныя [5, с. 406].

Натуральным чынам нацыянальныя міфы найперш звяртаюцца да гістарычных часоў, інтэрпрэтаваных навуковымі і калянавуковымі рэфлексіямі інтэлектуалаў як «залатыя». Гэта, як правіла, эпоха найвышэйшага палітычнага, культурнага, эканамічнага росквіту старадаўняй дзяржавы (Полацкае княства XI–XII стст., Вялікае Княства Літоўскае XV–XVI стст.). Перамогі над знешнімі ворагамі, тэрытарыяльны рост, імклівае развіццё гарадской культуры, а таксама цэлая плеяда славытых дзеячаў (ад манархаў і гетманаў — да паэтаў і кнігавыдаўцоў) — не ёсць плёнам фантазіі, але цалкам верыфікуецца з дапамогай разнастайных гістарычных крыніц і фактаў. Усё гэта так, але праблема заключаецца ў іншым: падыход да маштабавання тых ці іншых гістарычных рэалій нават у гістарыяграфіі суседніх народаў супадае рэдка, а найчасцей — прынцыпова адрозніваецца. Паказальным тут будзе асвятленне месца і ролі Полацка ў часы ўсходнееўрапейскага сярэднявечча ў гістарычных традыцыях Беларусі, Літвы, Расіі ці Латвіі.

З другога боку, міфы пра «залатыя часы» маюць іншы ўзровень прачытання, калі эпоха дзяржаўнага росквіту і велічы ў праекцыі на далейшы гістарычны шлях супольнасці ўспрымаецца як час нерэалізаваных магчымасцяў і ўпушчаных шанцаў. Адсюль, асабліва калі гаворка вядзецца пра т.зв. «малыя народы», чый шлях дзяржаўнага і нацыянальнага будаўніцтва быў праблематычным і няпростым, міф пра «залатыя часы» становіцца інверсіяй міфа пра «страчаны вырай», згадкі пра які прысутнічаюць на старонках летапісаў, хронік ці апрадмечаны пэўнымі артэфактамі (збольшага, таксама страчанымі). Крыж Лазара Богшы, карона Вітаўта, бібліятэка Сафійскага сабора ў Полацку — гэта не проста зніклыя ў віхуры ліхалеццяў культурныя каштоўнасці, але ўвасабленні трагічных пераломнаў нацыянальнай гісторыі. Шлях да іх не столькі літаральны, колькі ментальны, іх асэнсаванне — гэта вечны пошук свайго беларускага Грааля як сімвала прысутнасці нацыі ў свеце і яе неўміручасці.

Гаворачы прадметна па заяўленай тэме, спынімся толькі на адным з цэлага набору нацыянальных міфаў — легендзе пра полацкія лабі-

рынты, якая была таленавіта ўвасоблена ў культавым творы Вацлава Ластоўскага [6]. Нягледзячы на тое, што па 16 сюжэтных пазіцыях, як паказвае тэксталагічны аналіз А. Мікуса, «аповесць Вацлава Ластоўскага «Лабірынты» перагукаецца з выдадзеным на 50 гадоў раней раманам англійскага пісьменніка Эдварда Бульвера-Літана «Раса, што ўжо ідзе» [7, с. 217], хранатоп падзей, апісаных у творы, іх ідэйны, ядравы змест несумненна маюць сваімі вытокамі полацкую (шырэі — беларускую) гісторыка-культурную глебу. Прастора, дзе разгортваецца асноўная дзея аповесці, — гэта, па сутнасці, полацкія лёхі і падземныя хады, таямнічыя аповеды пра якія ўзбуджалі на пошукі не адно пакаленне юных палачан [8]. Што казаць, калі і аўтар гэтых радкоў разам з сябрамі спрабаваў адшукаць полацкія падземеллі яшчэ ў пачатку 1980-х гг.

Змястоўнае ж ядро аповесці — гэта зусім не лабірынты, але бібліятэка, якая там знаходзіцца. А. Мікус трапна адзначыў, што «лабірынтамі для Ластоўскага былі горы кніг, адчужаных тэкставых інфармацый, напісаных рознымі людзьмі і з рознымі, сваімі, мэтамі. Прадзерціся праз гэты тэкставы гушчар, вычапіць патрэбныя складнікі, каб скласці ў нейкі паслядоўны тэкст (які выглядае нібыта новым і арыгінальным — як *нацыянальны нарратыў* для новай беларускай нацыі), — такой была характарыстыка поступу праз Лабірынты. Ягонья Лабірынты — гэта Бібліятэка, і толькі гэта» [7, с. 235].

Аднак бібліятэка ў аповесці Ластоўскага — гэта не абстрактнае сховішча безлічы мудрых кніг, ідэнтыфікаваць якое немагчыма. Яна мае свой абсалютна дакладны прататып — бібліятэку полацкага Сафійскага сабора, на што мы знаходзім адназначнае ўказанне ў аўтара: «На момант спынілася размова, а пазней памалу перайшла на знамянітую полацкую бібліятэку, якой, здабываючы Полацак., шукаў Іван Грозны і не знайшоў. Якую даручаў папа Грыгор XII Пасевіну знайсці і пераслаць у Рым. Усе аднагалосна ўтрымлівалі, што бібліятэка гэта была тады добра схавана і сягоння ёсць недзе ў падземных полацкіх лёхах» [6, с. 52]. Можна меркаваць, што ў гэтым пункце Вацлаў Ластоўскі ідзе на свядомую маніпуляцую гістарычнымі фактамі, інтэрпрэтуючы іх згодна з нацыянальна-вызваленчым пафасам пачатку ХХ ст., паводле якога галоўнай прычынай знікнення культурных каштоўнасцяў і сімвалаў з'яўляецца «вораг з Усходу». Але Рэйнгольд Гейндэнштэйн, сакратар Стэфана Баторыя і аўтар вядомых «Запісак аб Лівонскай вайне», апісваючы вызваленне Полацка ў 1579 г., сведчыць зусім пра іншае: «Усё знойдзенае ў замку было аддадзена на

здабычу жаўнерам; аднак, іх надзеі зусім не былі задаволеныя. У вачах адукаваных людзей амаль не меншую каштоўнасць, чым уся астатняя здабыча, мела знайдзеная там бібліятэка. Акрамя летапісаў, у ёй было шмат сачыненняў грэцкіх айцоў царквы і паміж імі сачыненні Дзіянісія Арэапагіта пра нябесную і царкоўную іерархію; усе на славянскай мове» [9]. Даследаванне Рамана Матульскага, дырэктара Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, таксама паказвае, што сляды бібліятэкі полацкай Сафіі губляюцца ў Кракаве і Варшаве [10, с. 181].

Практычна немагчыма сабе ўявіць, што Вацлаў Ластоўскі, апантаны даследчык мінуўшчыны сваёй краіны, не быў знаёмы з «Запіскамі» Гейндэнштэйна, якія былі перакладзеныя і надрукаваныя яшчэ ў 1889 г. Верагодна, што гэтую гістарычную крыніцу аўтар «Лабірынтаў» выдатна ведаў. Справа ў іншым. Міф, у тым ліку і нацыянальны, заўсёды разгортваецца на «сваёй» зямлі, якая паўстае не проста пэўным фрагментам прасторы, але ёсць анталогічнай апорай быцця і цэнтрам светабудовы ўвогуле. Таму Вацлаў Ластоўскі нічога не гаворыць пра абрабаваную, звезеную ці знішчаную бібліятэку, але звяртаецца да міфалагемы «скарба» — каштоўнасцяў, схаваных продкамі ў крытычнай, небяспечнай сітуацыі, знайсці і скарыстацца з якіх належыць адно руплівым нашчадкам, а не чужынцам. Але небяспечная выправа ў полацкія лабірынты мае мэтай пошук не золата, а скарба куды большага — ведаў пра сябе саміх, сапраўднай і не скажонай суседзямі гісторыі, што і ёсць пачаткам кожнага народа і той сілай, якая жывіць яго ў дні сённяшнім. Адсюль, абсалютна недвухсэнсоўнае ўказанне ў аповесці на галоўную каштоўнасць схаванай бібліятэкі: «А найперш ёсць там... летапіс Полацкага княства, пісаная рукой св. Еўфрасініі, праўдзівы экзэмпляр «Повесці врэмных лет», бо дахаваўшыся да нашых дзён копіі пераблутаны і далёкі ад арыгінала...» [6, с. 52]. Спусціцца ў падзем'і мінуўшчыны, каб адшукаць сваю гісторыю — вось галоўны імператывы у творы Вацлава Ластоўскага. І ў гэтым сэнсе ён быў не першым. Надзвычай сімвалічна, па сутнасці анонсам да яшчэ не напісаных «Лабірынтаў», гучаць словы Усевалада Ігнатоўскага ў яго прадмове да 3-га выдання «Кароткіх нарысаў гісторыі Беларусі», што ўбачылі свет у 1921 г.: «Узяўшы ў рукі ясны ліхтарык, павінны мы крок за крокам абыйсці мінулае нашай Бацькаўшчыны. І ніводзін куточак нашага шматпакутнага жыцця ня можа і не павінен астацца бяз нашага стараннага агляду» [11, с. 23].

Полацк як месца ўхавання духоўнай скарбніцы народа таксама фігуруе ў аповесці невыпадкова, бо міфалагема «першага» ў часавым вымярэнні заўсёды змыкаецца з міфалагемай «цэнтра» ў вымярэнні прасторавым, утвараючы сакральны па сваёй сутнасці хранатоп. Сімвалічную функцыянальнасць гэтага хранатопа мы выразна бачым і ў дні сённяшнім: у навуковых штудыях, публіцыстыцы, паэтычных рэфлексіях («Ад Еўфрасіні, ад Скарыны, ад Полацка пачаўся свет» — Рыгор Барадулін) і нават у геаграфічнай сістэме каардынат, дзе Полацк ёсць Цэнтрам Еўропы. Аднак палітычныя рэаліі 1923 г., калі і былі напісаныя «Лабірынты», выяўляюць куды больш актуальны сімвалізм падарожжа ў глыбіні полацкай гісторыі. Праблема палягае ў тым, што колішняя крыўская сталіца, названая ў аповесці «наш сівагорбы Полацк», у той час была не больш чым занядабаным, правінцыйным гарадком РСФСР. Не заглыбляючыся ў нацыятворчыя ідэалогемы «Лабірынтаў», пазначым толькі адно: Вацлаў Ластоўскі не проста прапануе чытачу містычны экскурс у рамантычнае мінулае Бацькаўшчыны. Аўтар, ні словам не абмаўляючыся пра тагачасную дзяржаўна-адміністрацыйную прыналежнасць Полацка, настойліва і адназначна трактуе яго не толькі як эпіцэнтр беларускай гісторыі, але і як найважнейшую частку нацыянальнага арганізму ў цэлым, без якой далейшае развіццё нацыі мае сумніўныя перспектывы. Па сутнасці, і «Кароткія нарысы» Усевалада Ігнатоўскага, і «Лабірынты» Вацлава Ластоўскага з’явіліся тым ментальным «узбуйненнем» Беларусі, што папярэднічала і шмат у чым абумовіла тэрытарыяльнае ўзбуйненне краіны ў 1924 і 1926-м гадах.

Гаворачы пра сімвалізм 1-га горада ў навуковых і мастацкіх тэкстах, адзначым, што выключнае месца Полацка ў структуры беларускага культурнага ландшафту вызначаецца не толькі інтэлектуальнымі рэфлексіямі нацыянальнай інтэлегенцыі. Аналіз этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў паказвае, што Полацк у традыцыйнай карціне свету беларусаў Падзвіння (і не толькі) мае надзвычай высокі сяміятычны статус «святога горада», які ўвасабляе міфалагічны цэнтр свету і выступае ў якасці канала камунікацыі з сакральнай, боскай сферай. Але на гэтым фальклорныя паралелі з аповесцю Вацлава Ластоўскага далёка не вычэрпваюцца.

Як пазначыў А. Мікус, «Лабірынты» — тэкст шматслойны, але самы глыбокі і архетыповы пласт суадносіцца менавіта з міфапаэтычнай карцінай свету беларусаў, што выяўляецца ва ўгрунтаванасці твора «ў тутэйшым народным светапоглядзе, міфалогіі, якая мо’ і дала першасны

імпульс Ластоўскаму «самавуку» і атожылку з прыдзісенскіх Калеснікаў (а значыць — чалавеку, «ушытаму» ў традыцыйны вясковы космас). <...> І менавіта гэты слой па праўдзе можна ўбачыць як тое ядро, да якога вядзе закручаная спіраль «Лабірынтаў». Каб не згубіцца ў звабных лабірынтах бяздоннай мадэрновай і постмадэрновай блытаніны» [7, с. 238]. Зрэшты, указанне на фальклорныя прататыпы аповесці мы знаходзім уласна ў яе тэксце. Падземны чалавек, пераказваючы легендарную гісторыю народа, робіць кароткую, але прынцыпова важную заўвагу: «Калі мы прыгледземся да зместу нашых народных казак, то гэту гісторыю мы знойдзем там, перададзеную ў сімвалах» [6, с. 65]. Але, як высвятляецца, і сам сюжэт «Лабірынтаў» мае амаль дакладныя фальклорныя адпаведнікі.

У 2009 г. этнаграфічнай экспедыцыі Полацкага ўніверсітэта пашчасціла зафіксаваць у Экімані, даўнім полацкім прадмесці, унікальнае паданне, якое непасрэдна датычыцца тэмы нашага даследавання. Паданне было запісана ад тамтэйшай жыхаркі — Балтруковай Паліны Канстанцінаўны, 1923 г.н., якая, у сваю чаргу, пачула яго ад свёкра — Андрэя Міхайлавіча, карэннага жыхара Экімані, які нарадзіўся ў 1890-х гг. Такім чынам, азначанае паданне бытвала ў полацкай культурнай прасторы ўжо як мінімум на мяжы XIX–XX стст. Невялікі аб'ём і знакавасць фальклорнага тэксту дазваляюць прывесці яго цалкам: «Гаварыў дзед, свёкар мой расказваў, што када-то стораж старажаваў гэту цэркаў да вайны. І, гаворыць, прыйшлі ўдваіх у масках. Гэтаму глаза завязалі, сторажу і дзе-та ў гэтай цэрквы, у Сафійскім саборы націснулі дзе-та кнопку і адкрылася дзвер. І ў падвал спусціліся і яго, гэтага стоража, узялі. Узялі, і гаворыць ён: «Госпадзі, што там творацца — ёсць там і золата, і ўсё!» А яны толькі старынныя дзве кнігі ўзялі, а дзеду сказалі: «Вазьмі, што хочаш». І ён набраў сабе золата, і пастроў дом, і так зажыў добра» [12, с. 289].

Нават на першы погляд здзіўляе амаль поўная ідэнтычнасць асноўнай сюжэтнай лініі ў прыведзеным паданні і «Лабірынтах» Вацлава Ластоўскага: падарожжа ў полацкае падзем'е, якое знаходзіцца ў нетрах Верхняга замка і схаванае ад старонніх людзей (але вядомае абраным), таемна адбываецца ўночы. Ідэнтычным стае і змесціва схаванага скарбу: золата і кнігі — у паданні, «не толькі культурныя, але і вялікія матэрыяльныя багацці» — у «Лабірынтах». У абодвух выпадках прыярытэтнае значэнне візіцёрамі надаецца менавіта кнігам — канцэнтраванаму ўвасабленню культуры і ведаў увогуле. Матэрыяльныя каштоўнасці — золата — дастаюцца чалавеку вы-

падковаму і неабазнанаму — вартаўніку, а ў аповесці Ластоўскага яны нават прадметна і дэтальна не ўзгадваюцца. Падобны ўзровень супадзенняў дазваляе з вялікай доляй верагоднасці меркаваць, што фальклорная традыцыя Полацка актыўна была выкарыстана пры напісанні «Лабірынтаў». Аднак выразна акцэнтаваная міфалагема скарба, які адкрываецца толькі абраным і мае два антынімічныя ўзроўні выяўлення — матэрыяльны (золата) і духоўны (кніга / веды), — выводзіць нас па-за межы лакальнай полацкай традыцыі і апелюе да міфалагічнага архетыпу агульнаэтнічнага парадку, не ведаць які Вацлаў Ластоўскі проста не мог. Маецца на ўвазе легендарны сюжэт пра Папараць-кветку, шырока распаўсюджаны на ўсёй этнічнай тэрыторыі беларусаў.

Паводле фальклорнай традыцыі, Папараць-кветка цвіце ў межах года толькі аднойчы — у Купальскую ноч, калі межы паміж светамі робяцца празрыстымі. Але падарожжа галоўнага героя аповесці ў полацкія лабірынты таксама адбываецца менавіта ў часе летняга сонцавароту (21–22 чэрвеня), які астранамічна і вызначае Купалле. Гэты храналагічны маркер надзвычайных падзей Вацлаў Ластоўскі падкрэслівае ў тэксце асабліва. І ўсё ж прынцыповая тоеснасць фальклорнага і літаратурнага сюжэта заключаецца не ў супадзенні часавых каардынат, але ў тым сапраўдным змесце багацця, якое даюць чалавеку Папараць-кветка і полацкія лабірынты.

Купальская легенда, як і паданне пра скарбы, схаваныя пад Сафійскім саборам, мае два ўзроўні прачытання. Найбольш папулярная і, адначасова, найбольш павярхоўная версія ў якасці дара, які атрымлівае чалавек, што адшукаў дзівосную кветку, разглядае незлічоныя багацці матэрыяльнага кшталту: грошы, золата, каштоўнасці. Але аўтэнтчныя фальклорныя тэксты ўказваюць на дар абсалютна іншага кшталту — усеабдымныя і вычарпальныя веды пра свет. Чалавек пачынае разумець мову дрэваў, жывёлаў, птушак і дасягае абсалютна іншага самаадчування і стану свядомасці: «Калі ён дакрануўся рукой да папараці, то ўсе кветкі паападалі, а некалькі кветак яму папала ў лапці. У гэты час ён стаў адчуваць сябе свабодна, яму стала ўсё вельмі ясна...» [13, с. 215]. У варыянце легенды, зафіксаванай на Дзісеншчыне (радзіме Вацлава Ластоўскага), дар, які дае Папараць-кветка чалавеку, ахарактарызаваны ўніверсальным чынам: «У той жа момант стаў ён (работнік — У.Л.) усёведным» [13, с. 214]. Больш таго, усёведанне, атрыманае чалавекам у купальскую ноч, мае не толькі сінхроннае, але дыяхроннае вымярэнне: «Як одорвэ цвіт этое папоротэ, то вжэ будэ зна-

ты, шо робыця, будэ знаты, шо ўперод будэ. Шо было і шо будэ. Знохораваты будэ той чоловік» [14, с. 490]. Калі выкарыстоўваць тэрміналогію гуманітарыстыкі, то размова ідзе пра ідэальнага гісторыка, для якога мінуўшчына адкрывае ўсе свае таямніцы. Нагадаем, што менавіта за гэтым дарам — ведамі — і спускаецца ў полацкія лабірынты герой аповесці Вацлава Ластоўскага. У гэтых жа лабірынтах дзеля пошуку праўды пра сябе саміх, свой народ і краіну дагэтуль падарожнічаюць усе прысутныя на сённяшняй канферэнцыі.

Але, вызначыўшы генетычную повязь аповесці «Лабірынты» з архетыпамі беларускай міфапэтычнай карціны свету, зробім прынцыпова важную заўвагу. У той час, калі у фальклорнай традыцыі дар усёведання, які дае Папараць-кветка, заўсёды прызначаецца асобна ўзятаму чалавеку, то ў геніяльнай інтэрпрэтацыі Вацлава Ластоўскага невычарпальны скарб нашай гісторыі, схаваны ў полацкіх лабірынтах, належыць усёй нацыі і становіцца гарантам яе жыццяздольнасці не толькі ў дні сённяшнім, але і ў будучыні.

** Артыкул падрыхтаваны ў рамках працы на гранце БРФФД-РГНФ. «Фальклорныя наратывы беларуска-рускага памежжа ў кантэксце ўнутраных і знешніх сувязяў», дамова № Г11Р-002*

Спіс літаратуры

1. Лосев, А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. — М.: Политиздат, 1991. — 525 с.
2. Валенцова, М.М. Первый — последний / М.М. Валенцова, И.А. Седакова // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общей ред. Н.И. Толстого. — Т. 3: К (Круг) — П (Перепёлка) — М.: Междунар. отношения, 2004. — С. 674–679.
3. Лаптева, М.П. Теория и методология истории: курс лекций / М.П. Лаптева; Перм. гос. ун-т. — Пермь, 2006. — 254 с.
4. Говард, М. Сучасная культурная антрапалогія / Майкл Говард. — Мінск: Тэхналогія, 1995. — 478 с.
5. Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / БелСЭ; рэдкал. І.П. Шамякін і інш. — Мінск: БелСЭ, 1988. — 608 с.

6. Ластоўскі, В. Лабірынты / Вацлаў Ластоўскі // Выбраныя творы / уклад., прадмова і камент. Я. Янушкевіча. — Мінск: Беларускае кнігазбор, 1997. — С. 47–74.

7. Мікус, А. Ярамір быў жабай / А. Мікус // ARCHE. Полацк: падарожжа ў прасторы і часе. — 2011. — № 5. — С. 215–239.

8. Андреев, М. О поиске и посещении подземного хода под р. Западная Двина / М. Андреев // Полоцкий летописец. — 1992. — № 1. — С. 74–75; Арлоў, У. Таяміцы полацкай гісторыі / У. Арлоў. — Мінск: Польша, 2000. — С. 198–204; Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс. — Мінск: Медисонт, 2007. — С. 77–79.

9. Гейнденштейн, Р. Записки о московской войне (1578–1582) / Рейнгольд Гейнденштейн // Либрусек [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу. — <http://lib.rus.ec/b/194990/read>. — Дата доступу: 25.10.2012.

10. Матульскі, Р.С. Бібліятэкі беларускага сярэднявечча / Р.С. Матульскі // Польша. — 2011. — № 1. — С. 180–184.

11. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі / уступ. арт. А.П. Грыцкевіча; камент. і заўвагі Э.Н. Гнеўкі. — Мінск: Беларусь, 1991. — 190 с.

12. Лобач, У.А. Полацкі этнаграфічны зборнік / Уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. — Наваполацк: ПДУ, 2011. — Вып. 2: Народная проза беларусаў Падзвіння: у 2 ч. — Ч. 1. — 292 с.

13. Грынблат, М.Я. Легенды і паданні / склад. М.Я. Грынблат і А.І. Гурскі; рэд. тома А.С. Фядосік. — 2-е выд., дап. і дапрац. — Мінск: Бел. навука, 2005. — 552 с.

14. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: у 6 т. / В.І. Басько і інш.; ідэі і агул. рэдагаванне Т.Б. Варфаламеевай. — Мінск: Выш. шк., 2009. — Т. 4: Брэсцкае Палессе: у 2 кн. — Кн. 2. — 863 с.